بازنمایی مراسم «اهل هوا» در فیلم مستند «باد جن»

مطالعات جامعه‌شناختی
(علمی ـ پژوهشی)
دوره ۲۳، شماره دو: ۳۲۱-۳۰۵
شاپا ۲۸۰۹-۱۰۱۰
نمایه در ISC

حمید عبداللهیان[۱]
عضو هیأت علمی گروه ارتباطات دانشگاه تهران
عاطفه آقایی
دانشجوی دکتری ارتباطات دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران
معصومه شفعتی
دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

دریافت ۹۵/۱۰/۱۲ پذیرش ۹۵/۱۲/۲۵

چکیده

فیلم مستند «باد جن» ساخته ناصر تقوایی، به بازنمایی مراسم «زار» در جنوب ایران می‌پردازد. در این مقاله نویسندگان تلاش کرده‌اند تا با تحلیل ارتباطی متن این فیلم، به این پرسش‌ها پاسخ دهند که: کدامیک از ابعاد این مراسم در این فیلم بازنمایی شده‌اند؟ آیا فیلم باد جن توانسته کارکردهای اجتماعی این مراسم را مستند کند؟ و مهم‌تر اینکه آیا این مراسم معنایی ملموس به زندگی افراد می‌بخشد؟ برای این منظور از سنتز نظری دو وجهی «نظریه تقابل‌های دوتایی» لوی اشتراوس و «نقش آیین‌ها در رفع تناقضات بشری» مری داگلاس، کمک گرفته شد. به لحاظ روش‌شناسی، روش تحلیل محتوای کیفی و شیوه تکوین استقرایی مقوله‌ها به کار برده شده است. تحلیل یافته‌ها به کمک نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی مکس کیو دی اِی۱۰ انجام شد و برای افزایش پایایی (قابلیت اتکا) از ابزار «توافق بین کدگذاران» در نرم‌افزار کمک گرفته شد. از تحلیل محتوای فیلم، ۵ تقابل دوتایی به دست آمد که عبارتند از: تقابل بیماری-سلامتی؛ فرد-جمع؛ خیر-شر؛ خودی-غیرخودی؛ و طبیعت-ماوراء طبیعت. مهم‌ترین دستاوردهای تحقیق این است که اولا تناقض‌هایی که اشتراوس در ماهیت بشر و رفتارهایش می‌بیند درست به نظر می‌آیند و دوم اینکه این تناقض‌ها همانطور که داگلاس می‌گوید در قالب مناسک بادجن و شیوه‌های برخورد آن از طریق مناسک حل می‌شوند و بشر قادر می‌شود آیینی زندگی کند تا از شر تناقض‌هایش رهایی یابد.

واژگان کلیدی: مستند باد جن؛ مراسم زار؛ اهل هوا؛ تقابل‌های دوتایی.

۱ پست الکترونیکی نویسنده مسئول : habdolah@ut.ac.ir

Arhive of SID
www.SID.ir

مقدمه

این مقاله به تحلیل ارتباطی متن فیلم ***باد جن*** ساخته ناصر تقوایی می‌پردازد تا نشان دهد از طریق تحلیل فیلم می‌توان به بازنمایی واقعیت یک مناسک سنتی انسان شناختی پرداخت و آن را برای نسلهای جدید در جهان معاصر بازسازی و به زمان حال منتقل کرد. برای این منظور ساختار مقاله را بر اساس یک گزارش پژوهش کیفی تنظیم کرده‌ایم. در ابتدا به بیان مساله می‌پردازیم تا نشان بدهیم که فیلم باد جن ارزش تحلیل ارتباطی دارد و در ادامه طرحی نظری را بر اساس سنتز نظرات اشتراوس و داگلاس برای مطالعه تجربی این فیلم پیشنهاد خواهیم کرد. در پایان نیز تحلیل فیلم و یافته‌هایش را با کاربرد نرم‌افزار مکس کیو دی ای به پایان می‌بریم و دستاورد علمی مقاله را موردبحث قرار خواهیم داد تا نشان بدهیم این مقاله به پیشبرد علم ارتباطات کمک کرده است.

طرح مسئله

فیلم مستند «باد جن»[1] بر اساس مراسم **زار** در جنوب ایران تهیه شده است. ناصر تقوایی از آنجا که متولد آبادان است و از جنوب و مراسم و آیین‌های این منطقه شناخت دارد، در ابتدای سال ۱۳۴۵ به منظور پژوهشی در مورد «مراسم زار» برای مؤسسه تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران به همراه غلامحسین ساعدی به بندر لنگه سفر می‌کنند. نتیجه این پژوهش، فیلم «بادجن» است که در سال ۱۳۴۸ توسط تقوایی ساخته می‌شود و ساعدی نیز کتابی با عنوان «اهل هوا» در شرح این مراسم آیینی می‌نویسد. با توجه به اینکه در حال حاضر این مراسم تا حد زیادی به فراموشی سپرده شده است، تحلیل این فیلم مستند به عنوان سندی در دسترس که به بازنمایی این مراسم می‌پردازد، می‌تواند به ما در شناخت کارکردهای این مناسک کمک کند. البته نباید فراموش کرد فهم ما از تحلیل این فیلم و کارکردهای مراسم اهل هوا محدود به بازنمایی رسانه ای این مراسم است و هر بازنمایی نیز یک برساخت است. برای تحلیل فیلم ابتدا باید از این مراسم شناخت اولیه به دست آورد. از این جهت، لازم است ابتدا توضیحی در مورد مراسم اهل هوا داده شود.

---

۱ نویسندهٔ متن و کارگردان: ناصر تقوایی. فیلمبردار: امیر کراری. تدوین: عباس گنجوی. گوینده: احمد شاملو. دستیار فیلمبردار: مهدی حسابی. مدیر تهیه: منوچهر عسگری نسب. محصول: سازمان رادیو تلویزیون ملی ایران، ۱۳۴۸.

Arnive of SID

www.SID.ir

روح‌پنداری یا باور به روح–باد یا جن–باد و عمل جن‌زدگی، از زمان‌های بسیار دور و از دوره جان‌انگاری در جامعه‌های اولیه و ابتدایی وجود داشته است (بلوک باشی، ۱۳۸۱: ۳۴). «بادها قوای مرموز و جادویی را گویند که همه جا هستند و مسلط هستند بر نوع بشر. هیچ کس را قدرت مقابله با آنها نیست و آدمیزاد در مقابل‌شان راهی جز قربانی‌دادن و تسلیم‌شدن ندارد» (بهنام، ۱۳۵۵: مقدمه اهل هوا). این قوای مرموز به جهت نامرئی بودنشان «باد» خوانده می‌شوند (شریفیان، ۱۳۸۱: ۲۴). بادها از آفریقای سیاه و عربستان آمده‌اند. ریشه‌ی این مراسم را باید در مهاجرت سیاهان و بردگان دانست که در چند قرن گذشته از مرزهای دریایی و اغلب جنوبی پا به سرزمین ما گذاشته‌اند. مراسم رقص و همچنین شکل طبل‌ها و دهل‌ها آفریقایی است (باستانی پاریزی، ۱۳۶۳: ۳۲۴). این مراسم و مشابهان آن نه فقط در سراسر آفریقا بلکه در آمریکای مرکزی و نیمه شمالی آمریکای جنوبی نیز دیده شده است (مرندی، ۱۳۶۹: ۱۴۶). به مبتلایان «فرس» یا «مرکب» باد می‌گویند (ساعدی، ۱۳۵۵: ۲۵). وقتی که باد به سراغ کسی می‌رود و او را مرکب (در اختیار) خود می‌سازد، دیر یا زود، فرد «هوایی» می‌شود و خود را گرفتار نیروی شگفت و ماورای طبیعی می‌بیند. برای رهایی از درد و رنج باد، فرد باید پیش «بابا» یا «ماما» (شفادهندگان بومی) برود، که قادرند طی مراسمی باد را «پایین آورند» یا «زیرکنند» و پس از آن است که فرد مبتلا در جرگه اهل هوا در می‌آید (شریفیان، ۱۳۸۱: ۲۰).

حضور در مراسم اهل هوا مشروعیت خاصی می‌خواهد. وقتی فرد مبتلا بادش زیر می‌شود دگرگونی ژرفی در شخصیت و حالات بیمار رخ می‌دهد و هویت او تغییر می‌کند. بیمار در هویت جدید با باد تسخیرکننده‌اش پیوند می‌خورد و به گروهی می‌پیوندد که هویت اجتماعی ویژه و کیش خاص در جامعه دارند و حضور شخص برای شرکت در مراسم اهل هوا مشروعیت می‌یابد و به عنوان عضوی از اعضای گروه اهل هوا که همچون انجمن برادری یا اخوت عمل می‌کند، پذیرفته می‌شود. مادامی که اهل هوا بادهای تسخیرکننده خود را خرسند و خشنود نگه دارند و به آنها هدیه دهند و قواعد و محرمات را رعایت کنند، دچار جنون و رعشه و اضطراب نمی‌شوند (بلوک باشی، ۱۳۸۱: ۳۹).

با توجه به اینکه این سند (فیلم باد جن)، یکی از قدیمی‌ترین اسناد در مورد این مراسم است، به نظر می‌آید برای مستندسازی مجدد این مناسک نیاز به بازخوانی آن در متون باقی‌مانده باشد. تاکنون چنین مطالعه‌ای صورت نگرفته است. این مساله در مناسک دیگری همچون

Archive of SID

www.SID.ir

بَنگ‌زنی در لرستان نیز صدق می‌کند اما آن مناسک را استاد صفی نژاد (۱۳۹۳) از طریق مطالعه‌ای انسان شناختی مستند کرده است. ما در این تحقیق تلاش می‌کنیم تا با تحلیل فیلم، به این پرسش‌ها پاسخ دهیم که: کدامیک از ابعاد این مراسم در این فیلم بازنمایی شده‌اند؟ آیا فیلم باد جن توانسته کارکردهای اجتماعی این مراسم را مستند کند؟ و مهم‌تر اینکه آیا این مراسم معنایی ملموس به زندگی افراد می‌بخشید؟ پاسخ به این پرسش‌ها همان هدفی را محقق می‌کند که صفی نژاد در کار خود انجام داده است.

نظریه‌های کارآمد برای ساختن چارچوب مفهومی

برای پرداختن به این مساله از یک سنتز نظری دو وجهی استفاده خواهیم کرد: ابتدا نظریه دوتایی‌شدن نشانه‌ها در عرصه قصد کنش‌ها و شکل‌گیری تناقض‌ها و حل آنها از طریق اسطوره‌ها است که از لوی اشتراوس الهام گرفته‌ایم و دوم نظریه مری داگلاس مبنی بر اینکه تناقضات موردنظر اشتراوس می‌تواند در شکل‌گیری مناسک حل شوند. به نظر ما همین رویکرد دوگانه را می‌توان در فهم بادجن بکار برد و واقعیت آن را برای انسان ایرانی امروز بازسازی کرد.

در توضیح باید اشاره کنیم که سنتز بالا را بر اساس تعدادی از اصول سنت نشانه‌شناسی ساخته‌ایم. شروع بحث نظری را باید به اصل بنیادین مکتب ساختارگرایی و قائل‌بودن به وجود ساختاری غیرتاریخی در پس هر عرصه از زندگی بشر مربوط بدانیم. ساختار پنهان است و راه دستیابی به آن، گذر از سطح نشانه‌ها به عمق ساختارهاست. نخستین بار فردینان دو سوسور[1] در مقابله با مطالعات ریشه‌شناسی تاریخی در حوزه زبان‌شناسی، این اصل را بنا کرد. لوی اشتروس نیز همچون سوسور بر این عقیده بود که ساختار زیرین ذهن به طور ناخودآگاه نظام نشانه‌ها را تعیین و تکلیف می‌کند و در پی آن، نگرش و کنش ما را هدایت می‌کند. لوی اشتروس به وجود یک منطق نظری–عملی ثابت قائل است که فکر و زندگی جوامع بدوی مورد مطالعه‌اش را راهبری می‌کند. این منطق اصرار مکرر بر تمایزگذاری است و آنچه اهمیت اساسی دارد خود این تمایزگذاری است و نه محتوای آن (لوی اشتراوس، ۱۹۶۶: ۷۵). به نظر لوی–اشتروس، اسطوره در واقع یک مدل منطقی برای فائق آمدن بر یک تناقض است. بنابراین «اسطوره چیزی نیست جز تلاشی برای تصحیح و یا پنهان کردن عدم تقارن بنیادین خود» (لوی اشتراوس،

1 Ferdinand de Saussure

Arhive of SID

www.SID.ir

۱۹۸۱: ۱۹۶). این عملکرد اسطوره از طریق این توانایی ذهن «انسان بدون نوشتار» ممکن می‌شود که وی نشانه‌ها، واژگان و علائم را بر پایه یک‌سری دوتایی‌های متواتر در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد و بدین گونه «تقابل‌های دوتایی»[1] را می‌سازد که چیرگی بر تناقض واقعی در زندگی‌اش را به طور ذهنی برایش ممکن می‌سازد. به نظر ما نیز این پدیده تناقض و اسطوره سازی در مراسم زار دیده می‌شود. اما تنها تناقض نیست که مزاسم زار را معنادار می‌کند و به همین دلیل برای تکمیل این نظام نظری از نظریه مری داگلاس نیز باید کمک بگیریم.

مری داگلاس[2] به رغم اینکه خود به نحوی متأثر از لوی-اشتروس است، اما در یک مورد اساسی با او به چالش پرداخته است. وی معتقد است که تناقض‌های اساسی بشر امکان حل و رفع شدن را در درون یک نظام معین فکری و از طریق یک ضرورت اجتماعی در قالب یک آیین[3] مشخص دارند. داگلاس به جای اسطوره، بر آیین‌ها و کارکردهای آن‌ها تمرکز می‌کند و بر این باور است که آیین‌ها با ایجاد وحدت در عمل و تجربه، به رفع تناقض‌ها می‌انجامند (داگلاس[4]، ۲۰۰۱: ۲). اسطوره با یک تناقض درونی و واقعی و آشکار آغاز می‌شود و با یک واسط منطقی میان عناصر تناقض شکل می‌گیرد. تناقض میان بودن و نبودن است و از این جهت قابل رفع نیست و تنها می‌تواند به صورتی دیگر درآید. اما در آیین آغاز با یک ابهام است که در نظام فکری حاکم به یک تناقض بدل شده است. قرار دادن این تناقض در بطن جامعه و از طریق یک کنش واحد (مراسم آیینی) امکان رفع تناقض و ابهام را توأمان فراهم خواهد آورد (کک[5]، ۲۰۰۹: ۱۵۴). داگلاس جادو و معجزه در آیین‌های ابتدایی را نیز، به نوعی خلق جهان‌های هماهنگی می‌داند که در آن‌ها افراد در یک نظم و رتبه‌بندی مشخص نقش معین خود را ایفا می‌کنند. و بدین صورت می‌توان گفت که نه تنها اعمال آنها بی‌معنی نیست، بلکه شکلی از معنابخشی به وجود است (داگلاس، ۲۰۰۱: ۷۳). در اینجا می‌بینیم که داگلاس سوی دیگر نظام نظری ما، که تاکید بر آیین گرایی برای حل تناقض است، را ترمیم می‌کند که با نظر اشتراوی یک سنتز نظری را می‌سازد که کمک می‌کند تمامیت مراسم زار را در باد جن بهتر تفسیر کنیم.

1 Binary oppositions
2 Mary Douglas
3 Ritual
4 Douglas
5 Keck

Arhive of SID

www.SID.ir

به همین دلیل، در اینجا لازم است تاکید شود که از سنتز نظری بالا برای تحلیل ابعاد و کارکردهای اجتماعی بازنمایی شده‌ی مراسم زار و اهل هوا در فیلم «باد جن» و نیز در انتخاب مفاهیم یا کدهای برساخته (کدهایی که از ادبیات تخصصی گرفته می‌شوند)، کمک گرفته شده است. همچنین با تکیه بر مفهوم تقابل دوتایی از لوی اشتراوس و نظریه مری داگلاس در مورد نقش آیین‌ها در رفع تناقضات بشری، به تحلیل فیلم باد جن پرداختیم. ما سعی می‌کنیم در سطح تقابل‌های دوتایی نمانده و پس از نشان دادن تقابل‌های دوتایی در تحلیل فیلم باد جن به نقش آیینی این مراسم نیز اشاره کنیم.

روش تحقیق

واحد تحلیل در این پژوهش، فیلم «باد جن» ساخته ناصر تقوایی است. این بدین معناست که هر نظری می‌دهیم و هر نتیجه ای می‌گیریم آن را تنها به این فیلم و محتوای آن نسبت خواهیم داد. البته مواد و مطالب گوناگونی را برای تحلیل، مشاهده خواهیم کرد اما نتیجه را به این واحد تحلیل مربوط خواهیم کرد.

برای تحلیل فیلم از نرم‌افزار کیفی مکس کیو دی ای ۱۰[1] استفاده شده است. برای این منظور به کمک مرورگر چندرسانه‌ای، فایل ویدئویی فیلم را برای مشاهده خودمان پخش کردیم و موارد موردمشاهده مورد کدگذاری واقع شد. بدین ترتیب فیلم به برش‌ها یا همان تایم استامپ‌ها[2] تجزیه و برای هر برش زمانی شرحی در نرم‌افزار نوشته شد. سپس فایل‌های متنی ایجادشده یا توضیحاتی که برای هر برش زمانی نوشته شده بود، بازیابی، کدگذاری و تفسیر شد. نتایج تحلیل‌ها نیز در قالب نقشه مکس کیو دی ای ترسیم شده است.

برای کدگذاری و تحلیل فایل‌های متنی ایجاد شده، از راهبرد تحلیل محتوای کیفی بهره بردیم. به عبارت دیگر، متن فیلم به شیوه ای قاعده مند و گام به گام به واحدهای تحلیلی کوچکتر تقسیم شد و سپس با دنبال کردن پرسش تحقیق یا همان مسأله‌ی پژوهش، مقوله‌ها بر اساس جنبه‌های نظری تکوین شدند. سپس از طریق حلقه‌های بازخورد و بازنگری‌های لازم، تطابق مقوله‌ها در رابطه با نظریه و شیوه‌های تحلیل، مورد اعتبارسازی و تضمین قرار گرفتند (حریری، ۱۳۸۵: ۲۶۴). تفسیر متون در اینگونه تحلیل محتوای کیفی دو هدف متضاد را دنبال

1 MAXQDA
2 Timestamps

Arhive of SID

www.SID.ir

می‌کند. هدف اول، آشکار کردن گزاره‌ها یا قرار دادن آن‌ها در بسترشان در متن که به طور معمول به افزایش داده‌های متنی منجر می‌شود. هدف دیگر، کاستن از حجم متن از طریق نقل به معنا، خلاصه‌سازی و یا مقوله‌بندی آن است (فلیک، ۱۳۹۱: ۳۲۹). با پیروی از مدل میرینگ[1] (۲۰۰۰) برای تحلیل محتوای کیفی متن‌ها، شیوه تکوین استقرایی مقوله‌ها را به کار بردیم. ایده‌ی اصلی در تکوین استقرایی مقوله‌ها، عبارت از فرمول‌بندی ملاک تعریف یعنی معیار انتخاب، برگرفته از چارچوب نظری و مسأله پژوهش است که این ملاک تعیین کننده‌ی جنبه‌هایی از متن است که باید در تحلیل محتوا مد نظر قرار می‌گرفت. متن را با در نظر گرفتن این ملاک، مطالعه کردیم و مقوله‌های استقرایی به صورت آزمایشی و گام به گام استنتاج شدند. این مقوله‌ها از طریق یک حلقه بازخورد، بازنگری شد و در نهایت به صورت مقوله‌های اصلی در آمدند (حریری، ۱۳۸۵: ۲۶۵).

ما متوجه بودیم که هدف همیشگی تحلیلگران کیفی، رسیدن به بالاترین سطح توافق ممکن بین کدگذاران مستقل است. ابزار «توافق بین کدگذاران[2]»، در نرم‌افزار «مکس کیو دی اِی» (MAXQDA)، امکان مقایسه کدگذاری دو فرد را به وجود می‌آورد که مستقل از یکدیگر، سند مشابهی را کدگذاری می‌کنند و محل انطباق و عدم‌انطباق بخش‌های کدگذاری شده توسط دو محقق را برجسته می‌سازد. بنابراین با کمک این ابزار، دو کدگذار (یا یک تیم تحقیقاتی بزرگ‌تر) امکان می‌یابند در مورد دقیق‌ترین نوع کدگذاری در هر موقعیت تصمیم بگیرند. اگر کدگذاری اختیاری یا تصادفی نباشد، در نتیجه سطح معینی از پایایی به دست خواهد آمد. هدف از مقایسه کدگذاران مستقل، بحث در مورد تفاوت‌ها، کشف چرایی وقوع آنها و یادگیری از تفاوت‌ها به منظور بهبود توافق بین کدگذاران در آینده است[3]. به عبارت دیگر، درصد حقیقی توافق، مهم‌ترین جنبه این ابزار نیست. با این حال، این درصد توسط MAXQDA محاسبه می‌شود. در این مقاله با کمک این ابزار، محققان بر روی موارد اختلاف به بحث و تبادل نظر پرداختند و موردتوافق‌ترین گزینه‌ها را انتخاب کردند تا بر پایایی (قابلیت اتکا) کدگذاری افزوده شود. درصد محاسبه شده توسط نرم‌افزار بالای ۷۰ درصد توافق را نشان می‌دهد.

1 Mayring
2 Intercoders' Agreement
3 MAXQDA.com

Arhive of SID

www.SID.ir

در مورد شیوه تحلیل نیز ذکر این نکته ضروریست که ابتدا پنج تقابل دوتایی را در متن فیلم معین کرده‌ایم. سپس از متن فیلم ابتدا عبارات را استخراج کردیم و بعد از میان هر یک یا چند عبارت، مفاهیم مشترک را بدست آوردیم و سپس آنها را به مقولات جزئی تبدیل کردیم. بعد از این مرحله، مقولات جزئی را به هم ربط دادیم تا خط و ربط نظری بین مقوله‌ها مشخص شود و به این ترتیب یک قالب نظری فراهم آمد که احیانا با قالب نظری ابتدایی تفاوتهایی خواهد داشت ولی مساله را بهتر تبیین نظری می‌کند.

یافته‌های پژوهش

ابتدا لازم است توصیفی از فیلم ارائه شود. فیلم «باد جن» با تصویری از دریا و جدال موج با ساحل شروع می‌شود. سپس دوربین با دختر خیزران به دست که اهل هوا را به مراسم دعوت می‌کند، وارد کوچه‌های سوت و کور بندر لنگه می‌شود. در تمام طول فیلم صدای موسیقی اهل هوا شنیده می‌شود. با شروع مراسم صدای موسیقی بیشتر شده و دوربین وارد خانه مقدس اهل هوا می‌شود. مامازار در بین طبل زنان نشسته و اهل هوا با هم آواز نامفهومی می‌خوانند. بیماری که مجلس به خاطر او برگزار شده به آرامی تکان می‌خورد. هر چه از مراسم می‌گذرد تکان‌های بیمار شدیدتر شده و عده‌ی دیگری نیز به او می‌پیوندند. پارچه کتان سفیدی روی سر بیمار و افرادی که باد در آنها طلوع کرده است می‌اندازند. در طول فیلم راوی اطلاعاتی از نحوه برگزاری مراسم، بادهای موذی، بیماری اهل هوا و متروکه شدن شهر می‌دهد. مراسم همچنان ادامه دارد تا در پایان بیمار آرام شده و مامازار با باد درون او صحبت می‌کند.

با الهام از سنتز نظری اشتراوس و داگلاس که ارائه کردیم، می‌توان گفت که از تحلیل محتوای فیلم باد جن پنج تقابل دوتایی به دست آمد. تقابل اصلی در این فیلم، تقابل سلامتی – بیماری است و تقابل‌های دیگر در امتداد و حول این تقابل اصلی شکل گرفته‌اند. در واقع تقابل‌های دیگر به تعریف تقابل اصلی کمک می‌کنند و به آن معنا می‌دهند. تقابل‌های دیگر عبارت اند از تقابل جمع – فرد، تقابل خودی- غیر خودی، تقابل خیر- شر و تقابل طبیعت و ماورالطبیعه. مفاهیم و مقوله‌های جزیی و کلی که پنج تقابل از آنها به دست آمده‌اند، در جداول نشان داده شده‌اند.

در تقابل بیماری–سلامتی می‌توان مشاهده کرد که اهل هوا که معتقدند بادها موجب بیماری می‌شوند با انجام مراسم جمعی که رکن اصلی آن نواختن موسیقی است، سعی می‌کنند بادها را

Arhive of SID

www.SID.ir

زیر کرده و سلامت خود را به دست آورند. آنها به کمک بابا زار و ماما زار که مانند بادها نیروهای ماورایی دارند به جدال با بیماری می‌روند. صدای ساز و دهل به همراه آوازهای آیینی بادها را فراری می‌دهد. مرکز توجه در این مراسم فردی است که دچار باد شده، او در کانون انرژی هاست. حرکات جمعی هم افزایی انرژی را به دنبال داشته که بهترین راهکار برای دفع مقتدرانه‌ی اثرات منفی بادهاست (جدول ۱).

جدول شماره ۱: تقابل بیماری – سلامتی

عبارت	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی	منطق نظری
ماما زار با بیمار حرف می‌زند و او بیمار آرام گرفته	درمانگری ماما زار	جدال مامازار و بادها از طریق جسم بیمار	تقابل مامازار و بادها	تقابل بیماری – سلامتی
ماما زار با بادها صحبت می‌کند				
سر بیمار به شدت تکان می‌خورد و او با حرکات موزون و روی زانو به وسط مجلس می‌آید				
بادهای موذی و مرموز، سنگین و سرگردان،؛بادهایی مثل برق چشم گربه در شب تاریک.	مضر بودن بادها			
یکی از بیماران می‌لرزد، بیهوش می‌شود و بر زمین می‌افتد				
دختر هوا دور لنگه می‌گردد، که جن زدگان را به مجلس بیاورد	تجربه مشترک			
اهل هوا همه مرکب بادها هستند				
عده‌ای دست می‌زنند، عده‌ای ساز می‌زنند، عده‌ای می‌خوانند	همکاری در اجرای مراسم	گروه درمانی برای مقابله با بادها		
عده‌ای گلاب و نمک پخش می‌کنند				
یک نفر به بیمار کمک می‌کند				
اهل هوا با یکدیگر دست داده و روبوسی می‌کنند	همدردی با یکدیگر		جدال جمعی اهل هوا با بادها	
بیمار را در بالای مجلس نشسته و به او توجه می‌شود				
نفس بادها در صدای دهل بریده می‌شود	زیر شدن باد با صدای موسیقی			
ماما زار و دهل زنان آواز می‌خوانند	ارتباط مامازار با باد از طریق موسیقی	موسیقی درمانی برای مقابله با بادها		
آهنگ عوض می‌شود و بیمار به آن واکنش نشان می‌دهد	تشخیص باد توسط موسیقی			

Arhive of SID

www.SID.ir

در تقابل فرد–جمع نیز به مراسم آیینی اشاره داشت که به صورت جمعی و با مشارکت همه اهل هوا امکان‌پذیر می‌شود (جدول ۲). مجاورت فیزیکی و احساسی اهل هوا و همراهی کردن آنها در انجام مراسم، همبستگی اجتماعی آنها را در پی دارد. حتی مامازار نیز به کمک باور قلبی و تایید جمعی اهل هوا به جن زدگان یاری می‌رساند. به عبارتی باورهای مشترک، درد مشترک، مکان مشترک و انجام حرکات آیینی و زبان مشترک به اهل هوا هویت داده و مقابله جمعی در برابر بادها را امکان‌پذیر می‌کند.

جدول شماره ۲: تقابل فرد – جمع

عبارت	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی	منطق نظری
دختر خیزران به دست اهل هوا را دعوت می‌کند	خصوص بودن مراسم	انحصاری بودن مراسم برای اهل هوا		
اهل هوا در خانه مقدس جمع می‌شوند	جمعی بودن مراسم			
در یک سینی خوراکی می‌آورند	پخش خوراک	همراهی کردن در انجام مراسم	همبستگی اجتماعی	تقابل فرد–جمع
یکی از اهل هوا گلاب می‌پاشد	پخش عطر			
یکی از اهل هوا از بیمار مراقبت می‌کند	کمک به بیمار			
اهل هوا با ریتم طبل‌ها دست می‌زنند	کمک به اجرای موسیقی			
اهل هوا دور تا دور خانه مقدس نشسته‌اند	دور هم گرد آمدن	مجاورت فیزیکی و احساسی		
اهل هوا با یکدیگر روبوسی می‌کنند	محبت به یکدیگر			
اهل هوا به دوای اعتقاد شفا می‌یابند	اشتراک در باورها	ویژگی‌های مشترک ذهنی	هویت بخشی	
جن زدگان درد دارند	اشتراک در بیماری			
اهل هوا به یک زبان سخن می‌گویند و آواز می‌خوانند	زبان مشترک	ویژگی‌های مشترک عینی		
خانه مقدس مخصوص مراسم است	مکان مشخص			

Arhive of SID

www.SID.ir

تقابل سوم به موضوع خیر و شر می‌پردازد و ما آن را از متن فیلم استخراج کردیم (جدول ۳). در اینجا اهل هوا با توسل به امور قدسی چون سمبل‌های مذهبی و تقدس بخشیدن به جزئیات برگزاری مراسم مانند مکان مراسم سعی می‌کنند با بادها مقابله کنند. اهل هوا بادها را کافر می‌دانند. تاکید بر اهریمنی بودن بادها جدال بین اهل هوا و بادها را به جدال امر قدسی و اهریمنی بدل می‌کند. بادهای شوم و بیگانه با نفرین کردن مردم بومی موجب بیماری، مرگ و خشکسالی شده‌اند. مردم که از این بیگانگان هراسیده‌اند شهر را ترک کرده و شهر خالی و ویرانه شده است. اهل هوا نیز در جدال با بادهای کافر و اهریمنی به مراسمی قدسی که منبع خیر و برکت است توسل می‌جویند. تقابل اهل هوا با بادها، تقابل خیر و خوبی با شر و اهریمن صفتی است.

جدول شماره ۳: تقابل خیر – شر

عبارت	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی	منطق نظری
علامت روی دیوار (شیر به نشانه حضرت علی.ع)	علامت مذهبی روی دیوار	به کار بردن نمادهای مقدس	**قدسی بودن مراسم**	**تقابل خیر و شر**
در این بین تنها گلدسته یک مسجد سالم است	قدسی بودن علائم مذهبی			
مراسم در خانه مقدس برگزار می‌شود	تقدس مکان برگزاری مراسم			
بادهای کافر	انجام مراسم برای بیرون راندن بادهای کافر	کافر بودن بادها		
نفرین شدگان باد کافر جن در جنوب بسیارند.	نفرین شدن مردم توسط بادهای کافر			
تصویری از قبرستان‌ها و عدم رویش گیاه	سایه مرگ بر روی شهر	شوم بودن بادها	**اهریمن بودن بادها**	
وجود خاکستان ها				
زن شوی مرده				
مردن موریانه	قحطی و خشکسالی			
مردن مار بر اثر نیش داغ آفتاب				
کوچه متروکه و شهر خالی از سکنه	متروک بودن شهر			
نمایی از قفل‌ها و کلیدها روی درها				
جمعیت لنگه قبلا ۷۰ هزار بوده ، الان خالی است.		ویرانگری بادها		
کوزه شکسته و چراغ نفتی بی نفت و واژگون شده است.	ویرانی لنگه			
حجره‌های خالی بازار لنگه				
بندر خرد و خراب لنگه و صخره‌های ساحل بی جاشو				

Arhive of SID

www.SID.ir

تقابل بین خودی و غیر خودی که تقابل چهرام محسوب می‌شود، نیز در رفتارهای موجود در فیلم دیده می‌شود (جدول ۴). در اینجا، بادهای موذی که قدرت ماورایی دارند، موجب بیماری و درد بسیار هستند. بادها بیگانگانی هستند که با مردم بومی بندر لنگه غریبه‌اند و همراه با بیگانگان از سرزمین‌های دیگر و از راه دریا آمده‌اند. از این جهت، مردم بومی از این بیگانگان می‌هراسند. بادها غیر خودی‌هایی هستند که با خود درد و رنج می‌آورند.

جدول شماره ۴: تقابل خودی – غیر خودی

عبارت	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی	منطق نظری
زیاد بودن درد و تحمل ناپذیری آن	آسیب زدن باد به بیمار	وحشت زدگی از باد	بیگانه هراسی	تقابل خودی – غیر خودی
وجود نفرین شدگان بسیار	همه گیری بیماری			
بادهایی مثل برق چشم گربه در شب تاریک	در کمین بودن بادها			
نفرین شدن بومیان توسط باد	قدرت ماورایی بادها			
بادها از دریا می‌آیند.	غیر بومی بودن بادها	ناشناخته بودن بادها		
صدای امواج دریا و برخورد آن با ساحل متروک				
بادها سوار بر مرکب موج هستند				
سابقهٔ آمدن بادها را به آمدن سیاهان از آفریقا نسبت داده‌اند	همراهی بادها با سیاهان			

تقابل پنجم به طبیعت و ماورا آن مربوط می‌شود (جدول ۵). در این نوع تقابل، اهل هوا معتقدند بادها دارای نیرویی ماورایی بوده و بر انسان‌ها تسلط دارند و می‌توانند موجب بیماری یا جن‌زدگی در آنها شوند. اعتقاد به قدرت بادها در ایجاد بیماری به جدال بین اهل هوا که زمینی و طبیعی هستند و بادها که ماورایی و غیر زمینی هستند می‌انجامد.

Arhive of SID

www.SID.ir

جدول شماره ۵: تقابل طبیعت- ماوراءالطبیعت

عبارت	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی	منطق نظری
گفتگوی مامازار با باد دادن هدیه و قربانی و وعده به باد	رابطه بده بستان با باد	تسلط بادها بر انسان	روح پنداری	تقابل طبیعت – ماوراء الطبیعت
بیمار در لباس سفید در کناری نشسته و مجلس برای او برپا شده است. بیمار و چند نفر از اهل هوا از خود بی خود شده و تکان‌های شدید می‌خورند. در ادامه مراسم حرکت‌های بیمار شدیدتر می‌شود یکی دیگر از بیماران سرش را بین دو دستش گرفته و فریاد می‌زند	مرکب شدن اهل هوا			

حاصل تحلیل این پنج تقابل بر اساس سنتز نظری اشتراوس و داگلاس این است که اولا تناقض‌هایی که اشتراوس در ماهیت بشر و رفتارهایش می‌بیند درست به نظر می‌آیند و دوم اینکه این تناقض‌ها همانطور که داگلاس می‌گوید در قالب مناسک بادجن و شیوه‌های برخورد آن از طریق مناسک حل می‌شوند و بشر قادر می‌شود آیینی زندگی کند تا از شر تناقض‌هایش رهایی یابد.

Arhive of SID

www.SID.ir

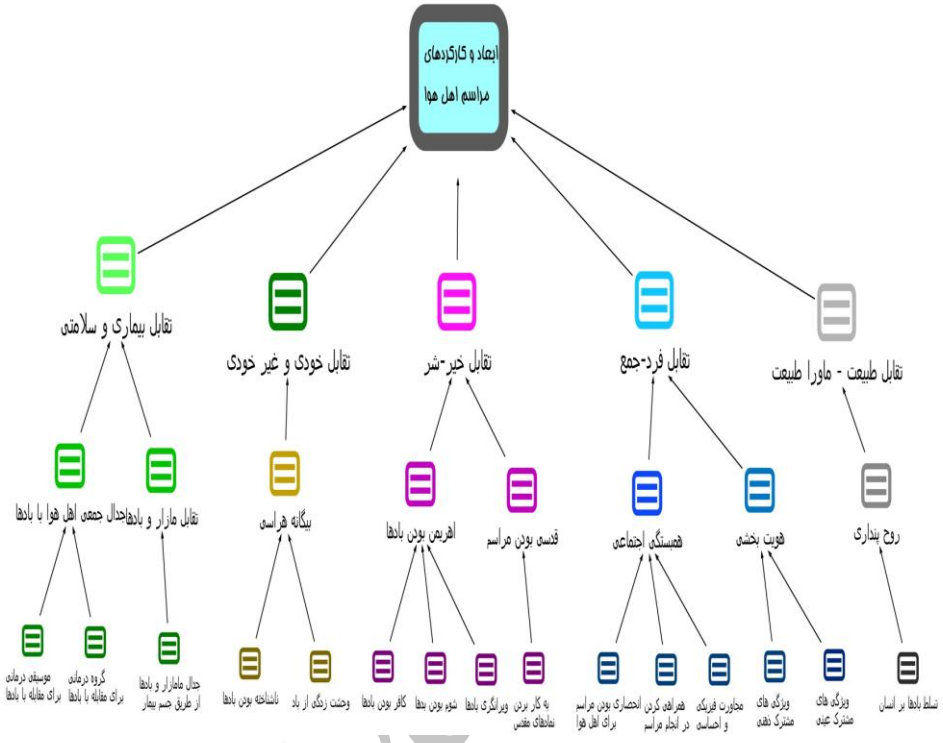

با استفاده از مدلسازی نرم‌افزار مکس کیو دی ای، همین پنج تناقض در رده اول دسته بندی‌های مدل زیر و آثار اعتقادی در رده دوم آن و نیز رفتارهای مناسکی در رده سوم مدل قابل ملاحظه می‌باشند.

نتیجه‌گیری

اولین نتیجه ای که از این تحلیل به دست می‌آید این است که آنچه به لحاظ نظری مدعی شده بودیم در مناسک باد جن قابل مشاهده است. دریافت ما از این فیلم با توجه به یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، اهل هوا حول مسئله سلامتی، مفاهیمی را به شکل چند دوتایی در مقابل یکدیگر قرار می‌دهند و در نهایت تقابل‌های دوتایی را می‌سازند تا بتوانند بر تناقض واقعی زندگی‌شان یعنی تبعیض و محرومیت اجتماعی- اقتصادی- درمانی به طور ذهنی چیره شوند. در این پژوهش پنج تقابل بین اهل هوا و بادها شناسایی شد. این تقابل‌ها به منزله ویژگی‌هایی برای اهل

Archive

www.SID.ir

هوا در مقابل بادها است که آنها را از هم متمایز کرده و رو در روی هم قرار می‌دهد. تقابل‌هایی که در واقع مرزهای بین خود و «دیگری» است. این تقابل‌ها در مواجهه «بیماری» که تجلی حضور بادها است و «سلامتی» که تجلی تمام اراده جمعی اهل هوا است، خود را نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌های تحقیق یعنی تقابل‌های موجود بین اهل هوا و بادها می‌توان نتیجه گرفت بادها که موجوداتی اهریمنی، غیر خودی، شر و با نیروی ماورالطبیعی هستند موجب بیماری اهل هوا می‌شوند. اهل هوا نیز با توسل به امور مقدس و نیروی جمعی سعی می‌کنند برای به دست آوردن سلامتی با بادها مقابله کنند.

با تحلیل فیلم و دکلمه راوی به این نتیجه می‌رسیم که تقابل‌های دوتایی یکدیگر را تقویت کرده، روی هم افتادن آنها موجب هم افزایی اثر تقابل‌های دوتایی می‌شود. در نتیجه تقابل‌های دوتایی که هم به بادها و هم به اهل هوا ویژگی‌های خاصی بخشیده، موجب شکل‌گیری هویت جدیدی برای اهل هوا می‌شود. این هویت جدید به‌دست‌آمده از تقابل‌ها با هویت‌بخشی به «دیگری» امکان‌پذیر می‌شود. هویت‌یابی اهل هوا در جدال جمعی با بادها حول مقوله سلامتی در نهایت منجر به همبستگی اجتماعی آنها شده و اهل هوا را نه تنها در مقابل بادها، بلکه از دیگرانی که عضو اهل هوا نیستند، متمایز می‌کند. از این جهت می‌توان به این نکته مهم اشاره کرد که بیماری فرد از طریق مناسک به یک عنصر اجتماعی تبدیل می‌شود. به عبارت دیگر، بیماری فرد تنها به خود او مربوط نمی‌شود درمانش نیز فردی نیست.

از طرف دیگر، همانطور که در فیلم هم بر آن تاکید می‌شود این مراسم با منطقه جغرافیایی جنوب ارتباط خاص دارد. فیلم بر جدال امواج با ساحل تأکید دارد. راوی نیز آمدن بادها را به آمدن سیاهان نسبت می‌دهد. این نشانه‌ها و نشانه‌های دیگری که در فیلم وجود دارد، همه حاکی از این است که در منطقه ای که بیگانگان از جمله انگلیسی‌ها و پرتقالی‌ها همراه با بردگان‌شان رفت و آمد داشته‌اند، تداخل فرهنگی در کنار محرومیت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کمبود امکانات پزشکی دست به دست هم داده تا برگزاری این مراسم درمانی بر دردهای اهل هوا باشد. در واقع آنها با ایجاد تقابل‌های دوتایی و شخصیت بخشی به بادها و هویت یابی برای خود می‌خواهند به زندگی خود معنا ببخشند. به عبارت دیگر، با خلق معنا از طریق تقابل‌های دوتایی، امکانی برای تحمل دردهای خود می‌یابند. آنها تنها این دردها را با نیروی همبستگی جمعی آرام می‌کنند و انجام این مراسم به آنها امکان می‌دهد بیماری را که امری ناشناخته،

Arhive of SID

www.SID.ir

بیگانه، شر و موجب درد و نفرین آنها است به بادها نسبت داده و امیدی برای درمان آن بیابند و هراس خود از بیماری و کمبود امکانات درمانی را تعدیل کنند. در اینجا نیز دیده می‌شود که این مناسک برای مشروعیت یابی شروع می‌کند به افزودن عناصر دیگری همچون "بیگانگان" که فرآیند درمان فردی و جمعی را معنادار می‌کند.

اهل هوا با خلق اسطوره ای باد تناقض اصلی زندگی‌شان را حل کرده و از آنجا که خود را برای مقابله با عامل اصلی ایجاد فقر، بیماری و موقعیت فرودست اجتماعی‌شان ناتوان می‌بینند، محرومیت هایش را به باد نسبت داده و به قول اشتراوس اسطوره ای در ذهن‌شان می‌سازند، و به قول داگلاس با مناسک باد جن با آن مقابله می‌کنند. از این جهت، هیچ ربط واقعی بین بادها و بیماری وجود ندارد. این تنها تبدیل صورتی از تناقض به صورت دیگر است. در واقع تقابل بیماری- سلامتی تقابل اولیه ای است که تقابل‌های دیگر مانند خودی- غیرخودی، قدسی- اهریمنی، خیر- شر را به دنبال دارد.

اهل هوا تنها به خلق تقابل‌های دوتایی بسنده نکرده بلکه در درون یک نظام فکری متأثر از تقابل‌های دوتایی، برای مقابله با بادها مراسمی آیینی برگزار می‌کنند. از همان ابتدا که دوربین به همراه دختر خیزارن به دست مخاطب را وارد کوچه پس کوچه‌های متروکه بندر لنگه می‌کند تا آنجا که بر مشارکت همه اهل هوا در برگزاری مراسم تأکید دارد، در می‌یابیم در این مراسم وحدت عمل شرکت کنندگان، کار جمعی، تقسیم نقش‌ها، یکدلی و انسجام در انجام مراسم در کنار ویژگی‌های قدسی و معنوی آن به رفع تناقض‌ها می‌انجامد. تناقض میان سلامتی و بیماری در واقع تناقض بین بودن و نبودن یا به عبارتی تناقض بین مرگ و زندگی است. این تناقض اصلی در نظام فکری اهل هوا به صورت ابهامی است که اهل هوا با توسل به نیروهای ماورایی و انجام اعمالی آیینی به آن معنا می‌دهند. از این جهت، آنچه اهل هوا در مراسم خود انجام می‌دهند همه شکلی از معنا بخشی است.

با تحلیل سکانس‌هایی از فیلم که طلوع باد را در دیگر اعضای اهل هوا یا همدلی آنها در انتهای مراسم را نشان می‌دهد، نتیجه می‌گیریم که در این بین تلاش برای شفای بیمار تنها به درمان بیماری که مرکب بادها شده خلاصه نمی‌شود، بلکه تمامی اهل هوا که در مراسم شرکت می‌کنند حول تلاش برای مقابله با بادها، زندگی خود را مجدداً معنا کرده و به احساس امنیتی می‌رسند که در گروه امکان‌پذیر است. در واقع افراد با شرکت در این مراسم، به عضویت گروه

Arhive of SID

www.SID.ir

در آمده و از آن پس، از مزیت‌های پیوند با گروه بهره‌مند می‌شوند. اهل هوا با انجام این مراسم به خلق جهانی هماهنگ دست می‌زنند.

منابع

- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۶۳). *هشت الهت*، تهران: نوین.
- بلوک باشی، علی (۱۳۸۱). *هویت سازی اجتماعی از راه بادزدایی گشتاری*، نامه انسان شناسی، دوره اول، شماره اول.
- بهنام، جمشید (۱۳۵۵). *مقدمه «اهل هوا». در ساعدی، غلامحسین (۱۳۴۵). اهل هوا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ساعدی، غلامحسین (۱۳۴۵). *اهل هوا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شریفیان، محسن (۱۳۸۱). *اهل زمین، موسیقی و اوهام در جزیره خارک*، تهران: مرکز نشر و تحقیقات قلم آشنا.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۹۳). *بنگ زنی سنتی: اطلاع رسانی گفتار صوتی سنتی در پهنه عشایر کُر بزرگ*، *دو فصلنامه دانش بومی ایران*، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صص. ۱۹-۴۶.
- مرندی، حسن (۱۳۶۹). *اهل هوا و بادجن (درباره زار و مناسک آن). کتاب معرفی و نقد آثار ناصرتقوایی*. گردآورنده غلام حیدری. تهران: انتشارات به نگار.
- Douglas, Mary. (2001). *Purity and Danger; an Analysis of the Concept of Pollution and Taboo*. Routledge, e-library, London.
- Keck, Frederic. (2009). *the Limits of Classification: Claude Levi-Strauss and Mary Douglas, In the Cambridge Companion to Levi-Strauss*. Edited by Boris Weisman, Cambridge university Press, Cambridge, NY.
- Levi-Strauss, Claude. (1966). t*he Savage Mind*. Translated by George weidenfeld and Nicolson Ltd. Redwood Press Limited, GB.
- ----. (1981). Mythologique IV, L'homme Nu. Plau, Paris.

Archive of SID

www.SID.ir